

نگاهی به نقوش بازمانده از جیرفت

ژان پروو
ترجمه زهرا نوانی

تزیینات و نقوش ظروف جیرفت این فکر را تداعی می‌کند که انسان‌های ۵ هزار سال پیش که در فلات جنوبی ایران می‌زیستند چه دیدگاهی در مورد جایگاه خود در جهان داشته‌اند.

از خلال مطالعه تصاویر ظروف و اشیایی که این آدمیان نزد مردگان‌شان برجا گذاشته‌اند، می‌توان به محیط طبیعی و مناظری که در آن جا زیسته‌اند دست یافت و هم این تصاویر می‌تواند انعکاسی از تصور و اندیشه آنان باشد. جیرفت گام ارزشمند نخست در یافتن ردپای انسان در مسیر تمدن تاریخی است.

دنیای جیرفت آن زمان متشکل از آدمیان، موجودات مبهم، حیوانات وحشی و اهلی و پرنده‌های شکاری بود. این موجودات در سرزمینی که کوه‌ها آن را فرا گرفته بودند، آب در آن جاری بود و نخلستان‌ها و مزرعه‌های گل هم داشت، می‌زیستند.

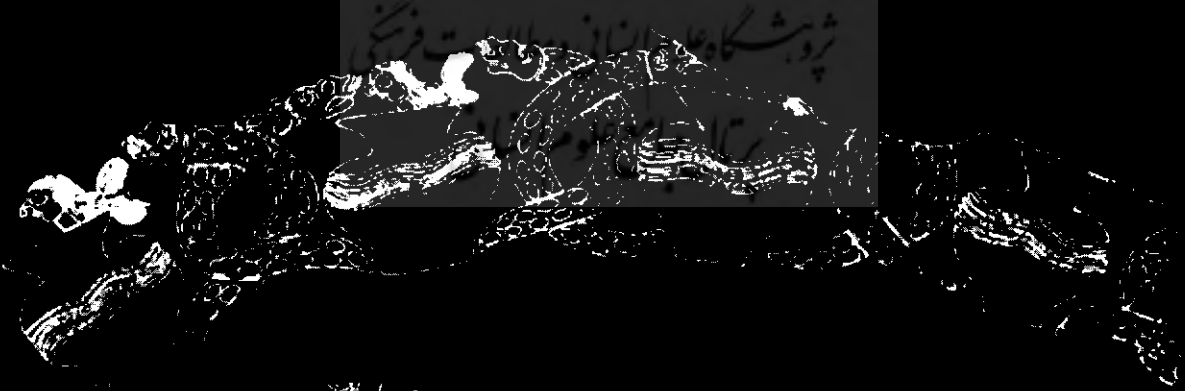
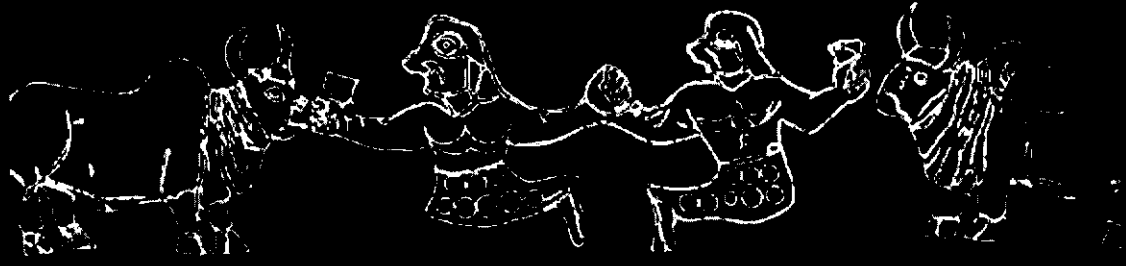
تصاویر آدمیان

در تصاویر جیرفت، انسان یا ایستاده است یا ساکن و یا در حال حرکت است. تصویر انسان از رو به رو کشیده شده و صورتش نیم رخ و دستانش از آرنج خم شده، با بینی بزرگ عقابی شکل، چشمان بادامی، موهای پر پشت و مجعد تاروی کمر، کمر بند پهن و بزرگ که دامن کوتاهی را نگه داشته است و هیچ زیورآلاتی هم به همراه ندارد. همین انسان با چنین توصیفات در برخی تصاویر بر روی پاشنه پانزسته است.

در کنار این انسان «معمولی»، انسان دیگری هم در تصاویر دیده شده است که دست بند، گردن بند به همراه شماییلی از سنگ فیروزه و پیشانی بندی دارد که با سنگ‌های رنگی تزیین شده است. به نظر می‌رسد که این زیورآلات همچون طلسمی، در رام کردن و مسلط شدن به مارها و سرنگون کردن پلنگ‌ها از وی محافظت می‌کند. نوع سوم از انسان هم در این تصاویر مشاهده شده است که فقط قسمت بالاتنه آن شکل آدمیان است و پایین تنه اش به شکل حیوانات مختلفی از جمله گاو، شتر و عقرب است. این موجود اسطوره‌ای هم دست بند، گردن بند شمایل دار و پیشانی بند دارد.

تصاویر حیوانات اهلی

از هزاره هشتم قبل از میلاد، در مشرق زمین، انسان‌ها گاو و بز پرورش می‌دادند. گاوهای کوهان دار و گاوهای وحشی در اصل هندی هستند، اما دقیقاً از هزاره پنجم بعد از میلاد در اردن هم دیده شدند. در تصاویر جیرفت گاوها زمانی که نخوابیده‌اند، با طناب به درخت

بسته شده‌اند. جنبه‌هایی که بر روی پاهای این چهارپایان وجود دارد چیزی شبیه روبان یا انبوهی از پشم است. اما این حیوان در برخی تصاویر که به نظر می‌رسد مفصل پاهایش در حال حرکت است، طبیعی دیده می‌شود. بدن گاو وحشی در قسمت‌های جلو و عقب، پشت گردن و گرده پوشیده از پشم است. سر حیوان از نیم رخ و شاخ‌ها از مقابل نمایش داده شده است.

گوسفند و بز - که البته در تصاویر بیشتر بز وجود دارد - در گله‌هایی جمع شده‌اند و از اندازه‌های مختلف شاخ‌های آنها می‌توان فهمید از همه سنی هستند. همچنین در این گله‌ها بره، گاو ماده و قوچ‌هایی با شاخ‌هایی قوی که به سمت عقب پیچ خورده وجود دارد. جنسیت این چهارپایان را به وضوح می‌توان تشخیص داد. در تصاویر، بز معمولاً در حال خوردن برگ درختان است و برای اینکه قدش به برگ‌ها برسد، بر روی دو پای عقب یا یک پای جلو خود بلند شده است.

شیران، پلنگان، پرنندگان شکاری، مارها و عقرب‌ها

حیوانات وحشی بر اساس درجه اهمیت و تعداد استفاده از آنها در تصاویر بدین ترتیب هستند: مار، پرنندگان شکاری، عقرب، شیر، روباه، خرس و دیگر حیوانات.

مارها دو نوع هستند: مار غیر سمی با دم بلند و کشیده و مارهای افمی یا کبرا با بدن قطور و دم کوتاه پیچیده.

این حیوان که از شکل به خود پیچیده‌اش «پیاله» ساخته‌اند، بر روی پیشانی‌اش تصویری به شکل ساعت شنی دارد. بر روی صورت این حیوان پوزه و دهان بزرگی قرار دارد و زمانی که دهان حیوان باز است، نیش بلند قرمزش کاملاً پدیدار است. چشمان این حیوان مانند چشمان آدمیان آن زمان، بادامی شکل حکاکمی شده و مردمک آن هم با استفاده از سنگ لاجورد می‌درخشد. هر یک از گوش‌هایش هم دو تکه و به صورت دو ویرگولی که جا به جا گذاشته باشند، نشان داده شده است. لکه‌های روی پوست حیوان هم لانه زنبوری بادامی شکل است که به نظر می‌رسد با خمیر سفید رنگ یا سنگ‌های رنگی پر شده باشد. سر اغلب از نیم رخ نمایش داده شده و به ندرت از بالا هم به تصویر کشیده شده است. بدن این خزنده در مواقع حمله و یا دفاع از خود به صورت حلقه‌هایی متصل به هم در حال حرکت نمایش داده شده و هنگام احساس خطر بر روی دم خود می‌ایستد.

دنیای پرنندگان جیرفت را پرنندگان شکاری نشان می‌دهند. یکی از این نوع پرنندگان شکاری یا به تنهایی در حال پرواز است و یا به سرعت به سوی لاشه بعضی از نشخوارکنندگان مانند گاو یا بز که به پشت افتاده‌اند و پاهایشان در هوا قرار گرفته است، در حال فرود است. نوع

دیگری از این پرنندگان شکاری، عقابی قوی پنجه است که گاهی اوقات تصویر این پرنده از روبه‌رو، با بال‌هایی گسترده، دم‌باز شده به شکل باد بزن و چنگال‌های فرو رفته در بدن مار نمایش داده شده است. سر این پرنده از زاویه نیم رخ، بینی‌اش خمیده و در قسمت زیرین بینی هم چند تکه مو به تصویر کشیده شده است. در برخی تصاویر که بال‌های خود را جمع کرده، همچون شبحی مستبد به خواب فرو رفته است.

پلنگ و شیر معرف گربه‌سانان هستند. در تصاویر مربوط به پلنگ، این حیوان در حال مبارزه با ماری است که قصد دارد با حلقه‌هایش این حیوان را محصور کند. در مقابل، پلنگ در برابر انسانی که قادر است او را از روی زمین بلند کند و به صورت واژگون بر روی انگشتان و بالای سر نگه دارد، مقاومت کمتری نشان می‌دهد.

شیر هیبت زیبایی دارد. این حیوان با بدنی پوشیده از مو که تاروی دمش کشیده شده، نمایش داده شده است. در تصاویر، شیرها با گردن بندگی از پشم به شکل یال دیده می‌شوند.

عقرب هم نشان از هنر مردمان جیرفت دارد که با مشاهده این حیوان مجذوب شده و در آثار خود از این حیوان هم استفاده کرده‌اند. در تصاویر مربوط به عقرب، سر این حیوان با شکمش یک تکه است و به صورت جزئی از شکم طراحی شده است. از سر، دو بازو خارج شده و در انتهای هر بازو، تصویری انبر شکل وجود دارد. شکم این حیوان ۷ حلقه و دمش ۶ قطعه است و آخرین قطعه دم که سرکج است، نیش دارد. در هر قسمت از تنه، ۴ پا وجود دارد که بسیار هم ظریف و نازک است. بی‌شک هر یک از این پاها می‌تواند مجزا کار کند. این پاها به شکل نوک بال هستند. اسکلت بدن این حیوان با شیارهایی راست، مواج یا ردیف‌هایی زیگزآگ به تصویر کشیده شده است.

نخلستان، مزرعه پرگل، بارو، اقامتگاه

نخلستان‌های خرما در تصاویر منظره، جایگاه اصلی را دارد. میوه این درخت منبع اصلی تغذیه بود. تصویر نخل‌های خرما گاه فقط یک درخت است و گاه با یک گروه سه تایی از درختان که یک ریشه دارند، دیده می‌شود. از بین درختان دیگر که در دنیای جیرفت وجود داشتند می‌توان درخت پسته، بادام و عرعر را نام برد. برگ‌های مختلف و درختان پر شاخ و برگ و انواع دیگر گل هم دیده می‌شود که مارتین استریک آنها را نوعی برگ تزئینی درخت خرما می‌داند. صحنه درختان جنگلی بر روی پیاله کار شده است.

دیوارهای بلند که بر روی ظروف استوانه‌ای کار شده است، در معماری آن زمان وجود دارد. دیوارها بلند و کنگره دار، و دروازه بزرگ که سردر

آن فروریخته، بیانگر استفاده از چوب نرم درخت خرما است. این باروها نشان از محل زندگی وسیع چند طبقه با در و پنجره است. به نظر می‌رسد که دیوارهای داخلی عمارت با نی ساخته یا با حصیرهای بافته خرما به شکل چهار خانه پوشانده شده باشد.

اسطوره‌شناسی جیرفت

در اسطوره‌های جیرفت، انسان به همراه گاو نر و گاو ماده به تصویر کشیده شده است. حیوانات اصلی نماد خوبی‌ها برای انسان نشان داده شده است. در محیطی سرسبز پوشیده از درختان و مزارع پرگل، آزادانه می‌چرخند که تداعیگر بهشت برای انسان است. در سویی دیگر تنه‌های مدور درختان در کناری پهن شده‌اند و نماد تشییع جنازه و دنیای مردگان هستند. همچنین در تصاویر بر جا مانده ظروف و اشیای به دست آمده از جیرفت، تصویر درختان خرما وجود دارد و بیانگر این است که این منطقه برای عمل آمدن غلات و حبوبات بسیار مناسب و بی‌شک منطقه‌ای مهم در تهیه مواد غذایی بوده است. عقرب و مار نشان خطر برای انسان است. پلنگ هم نشانه خطر است، ولی به نظر می‌رسد خطر کمتری دارد، زیرا در بعضی تصاویر، در برابر انسانی که مزین به طلسم محافظ است، به زمین افتاده و گاهی اوقات هم به همراه عقاب و به عنوان متحد آدمیان در جنگ با مارها حضور دارد.

در تصاویر جیرفت، شیر نر به همراه شیر ماده و بچه شیرها جداگانه و در زیر سایه درختان خرما، در نزدیکی لاشه یک حیوان مرده که اغلب هم بز است، قرار دارد. همچنین، این طور به نظر می‌رسد که گاو وحشی قادر به دفاع از خود در برابر حملات شیر است. این گونه، در تمام تصاویر نیروهای خیر، شر و خنثی به وضوح قابل شناسایی است. در مواردی، قدرتی برتر از قدرت انسان معمولی هم در این تصاویر دیده شده است که خود را به شکل انسان حیوان نما نشان می‌دهد. در این اسطوره، انسان، نیرو و قدرت حیوانی را که معرف آن است در اختیار دارد. انسان گاو نما می‌تواند با پلنگ در بیفتد.

انسان گربه نما به دو شکل نشان داده شده است: در یکی چنگال‌های این حیوان از زیر پوششی به شکل دامن نمایان است؛ و در دیگری، پایین تنه کاملاً به شکل شیر است، با دمی شبیه دم شیر با انبوهی از پشم و مو. انسان شیر نما با خشونت و قدرت قادر به سرنگونی انسان عقرب نماست که مظهر شر است. این صحنه‌ها به صورت سلسله تصاویر موازی و در جهات مخالف بر روی ظروف کوچک استوانه‌ای شکل و یا به صورت صحنه‌هایی تأثیر آور، به صورت چهره به چهره و در مقابل یکدیگر، به روی لبه‌های کناری ظروفی به شکل کیف دستی طراحی شده است.

به نظر می‌رسد سلسله‌ای از قوای فراطبیعی وجود دارد و در رأس آنها انسانی شیر نما که تنها او قادر به از بین بردن شر است؛ یعنی انسان عقرب نما. انسان که با نیروهای خاص خودش کوچک تصویر شده، دست هایش را به سوی یک کمان آسمانی که شاید هم رنگین کمان باشد، بلند کرده و در کنار نماد خورشید و ماه ایستاده است. این صحنه پرده‌ای از «ظرف گاو چران» است که نمایی عالی و کامل از وضعیتی است که جامعه انسانی در حال رشد، خواستار نظم مشابه آسمان در زمین است.

در مقابل وضعیت بیش از پیش بفرنج و پر کشمکش حاصل از فشار جمعیت جامعه، انسان کامل، یعنی انسانی دارای شعور و همین طور دارای منطق در قیل از تاریخ و نیز می‌توان گفت انسان دوره نوسنگی، کاملاً آگاهانه به دنبال ایجاد نظم با اهداف آشکارا سیاسی است. این انسان علاوه بر رفتارهای شخصی و الزامات معمولی و تحت ساختارهای خانوادگی، نژادی و قبیله‌ای به سوی ابداع و خلق نظامی هدایت می‌شود که از این زمان، آن را مذهب نامیدند (این نام تا این زمان نارسا بود). این نظام آمیزه‌ای از عادات قدیمی خرافات، اعتقادات، حکمت قدما، مجموعه قواعد، اخلاق اجتماعی، بیان نظریه و ایده آل‌های شخصی و نژادی بود.

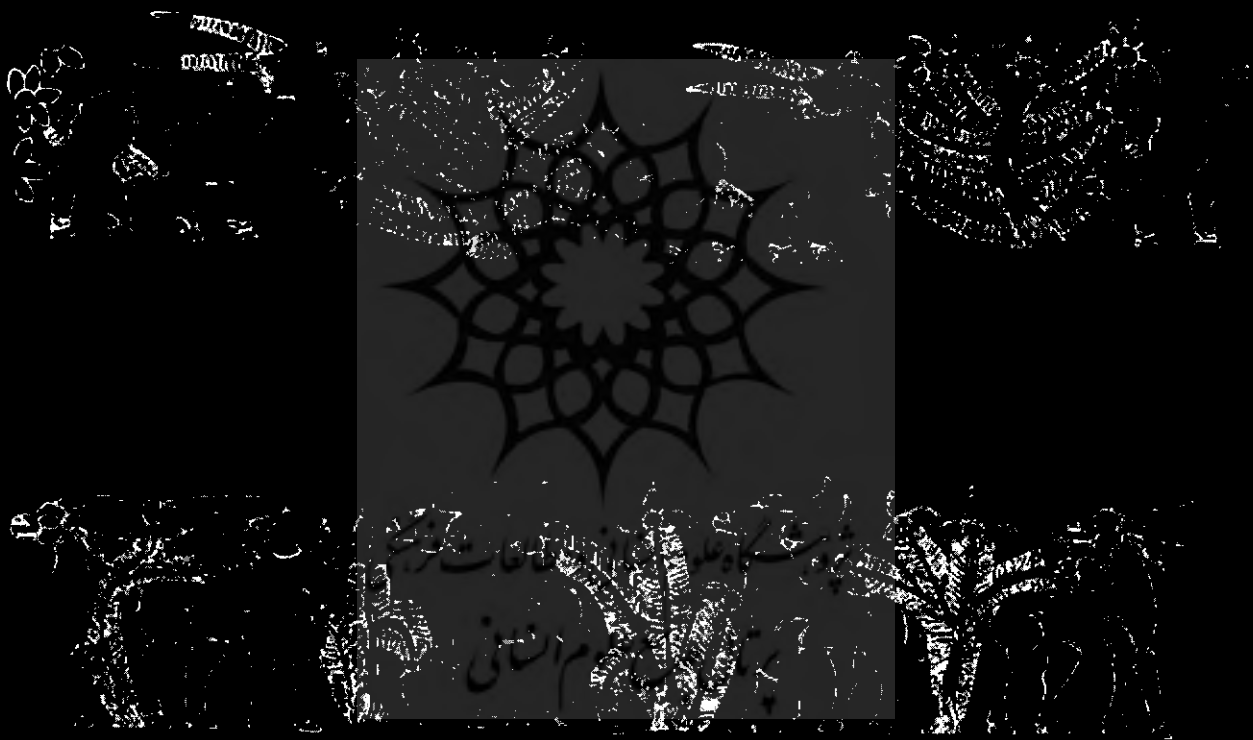
انسان مدل این نظام جدید را از روی حرکت منظم ستارگان، شب و روز و فصول پیدا کرد. در این نظم جدید اجتماعی، مذهب مانند رایانه‌ای بود که برنامه هایش از روی حرکت ستارگان تنظیم می‌شد. تصاویر الوهیت، نخستین نمود این مذهب بود. و این شکل توسعه تفکر بشری در آغاز تاریخ، الهام بخش نماد جیرفت شد.

قدمت جیرفت

هنوز خیلی زود است که از روی آثار باستانی که از خاک جیرفت بیرون کشیده شده است، قدمت دقیق جیرفت را بتوان اعلام کرد. اشیای به دست آمده معرف توسعه فرهنگ کرمان است و متعلق به اواسط و نیمه دوم هزاره سوم پیش از میلاد در تپه یحیی و شهداد. دوره جیرفت چند قرن به طول انجامید و پختگی بقایای هنری نشان از تکوین این دوره است.

بعضی از موضوعات تصاویر جیرفت، از جمله «تسلط بر حیوانات» بسیار قدیمی است و این موضوع از اواخر هزاره پنجم قبل از میلاد در عیلام و به ویژه شوش هم شناخته شده بود.

هنوز هم از جیرفت هیچ گونه انسان نمایی که نشانگر الوهیت باشد نداریم. از نظر سمبل و نماد، در وضعیتی مشابه آنچه که در بین النهرین و عیلام از اواخر هزاره چهارم پیدا کرده ایم، قرار داریم: همان چهره‌ها و مجسمه‌های حاملان هدایا در حرکتی دسته جمعی

و دعا خوانان به سوی نمادهای الوهیت، به همین ترتیب، معماری جیرفت با آن عمارات وسیع و دیوارهایی با باروهای کنگره کنگره، مشابه معماری سومر و مصر است. فراموش نخواهیم کرد که از ۴ هزار سال پیش از میلاد، شوش به عنوان نخستین سرزمین ایران، مرتفع‌ترین ایوان‌ها را برافراشت که نسل اول زیگورات‌ها شناخته شد.

در زمینه آفرینش خط هم، لوح‌های پیش از عیلامی مرتبط با همین روند رشد خط است که در بین النهرین در دوره پیش از سومری دیده شده است (یعنی خط به یک اندازه توسعه یافته است)، با این تفاوت که در ایران، قبل از سومری‌ها، در سراسر فلات جنوبی خط دیده شده است. پیشرفت و پیدایش فرهنگ در فلات ایران بعدتر و یا به دنبال فرهنگ بین النهرین نبوده است. وقایع نگاری و همین طور اصطلاح‌شناسی باید از تمام جهات کاملاً مشخص شود.

نظریات به دست آمده از پیشرفت در بین النهرین در نیمه دوم هزاره چهارم، از اسناد باستانی، ناقص است. این اسناد از متون هزاره دوم و یا قدیمی‌تر گرفته شده است. اسناد پیش از ۲۵۰۰ قبل از میلاد، خیلی قدیمی‌تر از آن است که بتوانیم آنها را موضوع خوانش توافقی قرار دهیم. مسلماً بین النهرین در هزاره چهارم محل تجمع جمعیتی بود که از فنون نسل‌های قبل و منابع غلات و حیوانات بهره‌مند می‌شدند. و مسلماً این منابع به علت ارتفاع در فلات ایران یافت نمی‌شد.

بنابراین نظریات پیشین در مورد منطقه جنوب شرق ایران، در خصوص منابع غذایی و وضعیت اجتماعی، در مقابل نتایج بررسی‌های حال حاضر مانند آب شدن برف در نورآفتاب، در حال از بین رفتن و رنگ باختن است. بیش از ۸۰ مکان باستانی مهم که اکثراً به هزاره سوم بر می‌گردند، در طول رودخانه هلیل رود، در حدود ۴۰ کیلومتری جنوب جیرفت، علامت گذاری شده‌اند. تمام شهر و حومه‌های کنارسندل به وسعت حدود ۱۰۰ هکتار در دست اکتشاف و حفاری است. به نظر می‌رسد این بخش با سنگر و خاکریزهایی محکم از جنس خشت خام محصور شده بود و قبرستان بزرگی داشت که متأسفانه زیر و رو شده و از بین رفته است. شاید امکان پیشرفت در یافتن تاریخ دقیق تصرف دره هلیل رود و یافتن قدیمی‌ترین ظروف سنگ صابونی وجود نداشته باشد؛ با وجود این، هنوز هم چیزی در تضاد با این تاریخ وجود ندارد که اینان هم با قدیمی‌ترین سلسله‌ای که در سال‌های ۳۱۰۰ تا ۲۹۰۰ قبل از میلاد می‌زیسته‌اند و با تصاویری از دوره توسعه فکر مذهبی، درست مانند آنچه در عیلام و بین النهرین وجود داشته است، هم عصر بوده‌اند؛ به این معنا که بینش و درک الوهیت وجود داشت، ولی به شکل ملموس نمود نیافته بود. این فکر مذهبی مانند آنچه در بین النهرین بود، در ایران هم وجود دارد و می‌توان این نقوش را از حکاکی‌های تپه یحیی در کرمان که معرف آن دوران است، پیدا کرد و دید.

یک گام به پس، یک گام به پیش در شناسایی جیرفت

اکتشافات جیرفت نظریات پیشین را از بین برد. وجود فرهنگی کهن در سطح عالی هنری بر روی فلات ایران به تمام ابهامات مربوط به خاستگاه اشیای سنگ صابونی که در سرزمین‌های شرقی، از فرات تا سند پیدا شده است، خاتمه داد.

با ظهور و کشف نمادها و فرهنگ مستقل جیرفت، این منطقه باز هم سؤالی جدید در خصوص تأثیر فلات ایران بر بین النهرین و نمادهای سومری مطرح می‌کند. و دیگر اصطلاحاتی همچون «سبک بین فرهنگی» و «فراعیلامی» مطرح نیست و صحبت از «سبک جیرفتی» و «سبک کرمانی» است. تصاویر جیرفت در فرهنگ بین النهرین غیر بومی و بیگانه است، یا به نوعی می‌توان آنها را در مورد عصر میانی بین النهرین دوباره تفسیر کرد. احتمالاً اجزا و نوع سازمان دهی این تصاویر در فرهنگ بین النهرین تغییر شکل داده و این احتمال هم بسیار کم است که در فاصله بیش از هزار کیلومتر از کرمان، در حاشیه خلیج فارس، شبه جزیره عربستان و رود دجله و فرات و گستره آسیای مرکزی، همان نوع تصویر حفظ شده باشد. پیامی که این تصاویر حامل آن هستند مرتبط با مناظر و زمینه اجتماعی-فرهنگی ای است که باعث خلق آنها شده است. این تصاویر با تغییر شرایط، تغییر می‌کنند. تصویر انسان، شیر، عقاب و گاو در طول تاریخ، در دربار آشور و در میان انجیل نویسان به یک شیوه تداعی نمی‌شد. نمادهای جیرفت با پراکندگی منابع و مآخذ، از لحاظ معنایی حتماً تغییر کرده است. مطالعات وسیعی در این خصوص آغاز شد و همچنین هم زمان کشف و جست و جوی راه‌ها و چگونگی پراکندگی تولیدات جیرفت، شهادت و تپه یحیی تا افغانستان، تنگه هرمز و سواحل خلیج فارس، و شبه جزیره عربستان و مصر شروع شد؛ به همراه مطالعه دیگری در راه زمینی از کرمان به سوی فارس، عیلام و دره دیاله.

در این مسیر، شوش به وضوح از سال ۳۱۰۰ قبل از میلاد وجود داشت. در مسیر شرق تبادلات تأسیسات مرکزی، بلوچستان شرقی و دره سند گسترش خواهد یافت.

جیرفت به مثابه مرکزی با فرهنگ درخشان شناخته شده است و نقطه آغازی است که از طریق آن می‌توان «واقعیت» باستان‌شناسی موجود را بررسی کرد و بدون توجه به اطلاعاتی که پیش از این به دست آمده، خاستگاه تمدن شرق را باز شناخت.

منبع: نشریه «Dossiers d' Archeologie»، شماره ۲۸۷، اکتبر ۲۰۰۳

با تشکر از موسسه پیشین پژوه که این نشریه را در اختیار ما قرار دادند.

